

Mediatizált közösség és társadalmi tőke az információ korában

Szécsi Gábor

Filozófiai Intézet, MTA BTK

Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Kar, PTE

A szerzőről

Szécsi Gábor (1966), az MTA BTK Filozófiai Intézetének tudományos főmunkatársa, a PTE tanára. Főbb kutatási területei: nyelv- és kommunikációfilozófia, ismeretelmélet, analitikus filozófia. A témával kapcsolatos fontosabb könyvei: *Nyelv, média, közösség*(2013), *Kommunikáció és gondolkodás* (2009, 2007), *A kommunikatív elme* (2003), *Tudat, nyelv, kommunikáció* (1998).

Abstract

Mediated Community and Social Capital in the Information Age

The electronically mediated communication has transformed our notion of the relation between place and community. With a greater proportion of our communicative acts taking place via electronic media, physical co-presence, the co-located interpersonal relations are diminishing as determinants of the nature of human interactions. This paper argues that the electronically mediated communication contributes to the construction of new, mediated forms of communities which are based on the interaction or operational synthesis of virtual and physical communities. The appearance of these new forms of communities leads to a new conceptualization of the relation between self and community.

Mediatizált közösség és társadalmi tőke az információ korában

Egyén és közösség viszonyának meghatározásában a modernitás korában kiemelt szerep jutott a hely, a térbeli kötődés fogalmának. Bár az írásbeliség, a könyvnyomtatás közegében egyre nagyobb teret kapó közvetített kommunikáció a hely és a közösség kapcsolatának újraértelmezését vetítette elő, a társadalom és a közösség fogalmának modern kori megkülönböztetéséhez még mindig szükség volt a közösségnek mint egy adott helyen megvalósuló személyközi kapcsolatok, kölcsönhatások együttesének képzetére. Vagyis a korábbi társadalomelméletekben a társadalmi szerveződés ideális vagy valós formájaként felfogott közösség identitásban, értékekben, normákban, kulturális szokásokban, konvenciókban osztozó emberek adott helyen szerveződő csoportját jelentette. A közvetített kommunikáció közösségteremtő ereje a főként szóbeli kommunikáció által összetartott fizikai közösségek erőteljes belső kötelékei, bizalmi viszonyai révén korántsem volt annyira érzékelhető, mint a számos új kommunikációs technológiát felvonultató késő-modern kultúrában, az elektronikus média korában.

Azzal, hogy a közvetített kommunikáció szerepe megnő a mindennapi információ- és tudásátadás folyamatában, növekedik az általa teremtett és a társadalmi viszonyainkat, emberi kapcsolatainkat, életünket behálózó közösségi formák száma és jelentősége is. Amíg a közvetített kommunikáció uralkodó technológiáját a nyomtatásos írásbeliség jelentette, közösségképünket alapvetően a közvetlen emberi viszonyokat feltételező, valamilyen helyhez kötött kommunikációs kölcsönhatások táplálták. A mediatizált kommunikáció eszköztárának gyarapodásával, és ezáltal az információáramlásban játszott szerepének növekedésével azonban a közvetített kommunikáció közegében születő virtuális közösségek egyre erőteljesebben határozzák meg az új technológiákat használó ember közösségfogalmát, közösségiség-élményét és ezáltal énképét is. Ennek a folyamatnak pedig két lényeges következménye válik mindinkább érzékelhetővé. Egyrészt a virtuális közösségek számának és szerepének látványos növekedésével a virtuális és fizikai közösségek közötti éles határvonal mindinkább elmosódik; a bizalom, nyitottság és közös érdeklődés mentén szerveződő új, mediatizált vagy hibrid (fizikai-virtuális) közösségi formák a közösségiségben rejlő cselekvési erőforrással bíró, valós közösségekként kezdenek működni. Másrészt a szerteágazó kommunikációs viszonyai által behálózott ember egyúttal egy olyan hálózati társadalom

·Elhangzott a BTK Filozófiai Intézete által rendezett szemináriumon, 2014. május 26-án

tagjává is válik, amely az új, hibrid közösségek közösségekként hordozza magában az egyén és társadalom minden eddiginél közvetlenebb kapcsolatának, egy sajátos hálózati individualizmusnak a lehetőségét.

Az elektronikus médiumok, így mindenekelőtt az internet és a mobiltelefon használatával megszülető új kommunikációs térben tehát mindinkább megváltozik a hely és a közösség viszonyával kapcsolatos képzetünk. Az internet és a mobiltelefon használatához köthető új, virtuális közösségi formák sokkal inkább a virtuális és fizikai közösségek között szabadon mozgó individuumok közvetlen és közvetett interakcióit átfogó jelképes folyamatként, semmint térbeli kötődéseket mutató személyközi kapcsolatok együtteseként határozzák meg az elektronikusan kommunikáló ember csoporttudatát, közösségfogalmát. A sajátos bizalmi folyamatként megvalósuló közösségi interakciók posztmodern élménye szükségszerűen vonja maga után a televíziót néző, interneten és mobiltelefonon kommunikáló ember globális közösségkritériumok iránti nyitottságát, fogékonyságát. Azaz olyan új közösségiség alakul ki az elektronikusan mediatizált kommunikáció terében, amelynek kritériumai szoros összefüggésben vannak a gyors és hatékony információcsere feltételeivel.

Tanulmányomban arra kívánok rávilágítani, hogy az elektronikusan mediatizált kommunikáció olyan új kontextust teremt, amelyben összetettebbé válnak a közösségről, társadalomról, emberi kapcsolatainkról alkotott fogalmaink. S mint látni fogjuk ezek az összetett fogalmak új dimenziókat tárnak fel gondolkodásunkban; minden eddiginél komplexebbé, de tudatosabbá is téve a kommunikációs folyamatainkat meghatározó közösségi szerepeinket. Ebben a kontextusban a sokasodó kommunikációs viszonyai révén behálózott individuum számára egy közösség már nem az adott helyen megvalósuló közvetlen személyközi kapcsolatok együtteseként jelenik meg, hanem a különböző kommunikációs technológiák használatával megszülető és egymással folyamatos kölcsönhatásban levő bizalmi relációk összességéeként. Az új kommunikációs technológiák használatával a különböző kommunikációs folyamatok eredményeként kialakuló virtuális és fizikai közösségek határai mindinkább elmosódnak egyetlen komplex bizalmi folyamattá oldva fel az individuum számára az őt befogadó közösségek együttesét. Más szóval, az információ korában a közösséghez való tartozás érzését a közvetett és közvetlen kommunikációs viszonyok együttes élménye határozza meg.

1. Virtuális közösség és társadalmi tőke

A hely és a közösség viszonyával kapcsolatos képzetünk megváltozása hosszú, a modernitás közösségképének kialakulásához köthető folyamat eredménye. A modern ember közösségről alkotott fogalmát ugyanis már erőteljesen meghatározzák a közvetített kommunikációhoz köthető közösségi élményei. Bár az elektronikus kommunikáció XX. századi térnyeréséig a közvetlen, személyközi kommunikáción alapuló közösségek és a nyomtatott írásbeliségen alapuló, szövegalapú kultúrák korában születő virtuális közösségi formák határai még világosan kirajzolódtak, a közvetített kommunikációt egyre nagyobb mennyiségű és egyre komolyabb információk cseréjére használó ember mind gyakrabban és tudatosabban azonosul olyan csoportok értékrendjével, normáival is, amelyek tagjai között gyakorlatilag semmilyen közvetlen, *face-to-face* kommunikációs kapcsolat sem állt fenn. Az olyan elvont közösségekhez való tartozás élménye, mint amilyen a nemzet is, így szükségszerűen vezetett az adott helyen megvalósuló személyközi kommunikációs kapcsolatok elsődlegességét feltételező közösségről és a közvetlen és közvetett emberi viszonyokat egyaránt felölelő társadalmi viszonyokról alkotott fogalmaink világos elkülönüléséhez. A modernitás korának embere ezért az elvont társadalmi kapcsolatoktól megkülönböztetett közösségiség meghatározásakor még erőteljesen épített a lokális, a helyhez kötöttség és a primér kommunikációs csoportokhoz való kötődés elvére. A közösségiségről alkotott képzeete erőteljesen kötődik a lokális csoportokhoz való tartozás élményéhez.

A modernitás közösségképzetét tehát még egyaránt táplálja a „községek mint érdekcsoportok” és a „községek mint személyközi és közös helyen kialakuló kapcsolatok” fogalma. Ezek a fogalmak a primer csoportokon, családi, illetve más kisebb társadalmi csoporton belüli közvetlen kommunikációs viszonyok jelentőségére utalnak. A rájuk épülő község-meghatározások így a községet közvetlen személyközi kapcsolatok együtteseként, nem pedig a közvetlen és közvetett emberi interakciókat egyaránt felölelő jelképes folyamatként definiálják. A község ebben a megközelítésben nem más, mint bizonyos értékeket, normákat, szokásokat egyöntetűen elfogadó emberek adott helyen megvalósuló, többnyire közvetlen ismeretségen és érintkezésen alapuló csoportja. Vagyis ezek a községértelmezések sokkal inkább a lokális, semmint a globalitás elvét tükrözik, s közvetlenül táplálkoznak abból a Ferdinand Tönnies ma már klasszikusnak számító könyvében kifejtett és a XIX. század eleje óta uralkodóvá vált felfogásból, amely a „racionálisan mechanizált, távoli” emberi kapcsolatokra épülő társadalommal (*Gesellschaft*) a

közösségi létet mint közvetlen, szerves emberi kapcsolatok, kölcsönös viszonyok együttesét állítja szembe.¹Vagyis az alapnak tekintett közösségfogalom (Gemeinschaft) a valós, organikus, intim és privát életet, a népi hiedelmeket és baráti viszonyokat jeleníti meg szemben közvetett emberi viszonyokat feltételező, a nagy instrumentalizált struktúráként működő nyilvános világgal, a társadalommal.

Ez a fogalmi megkülönböztetésen alapuló elképzelés egészen a XX. század végéig tartotta magát a szociológiában és a kommunikációtudományban. És ez az alól azok az írások sem kivételek, amelyek a virtuális közösségi formák megerősödésével összefüggésben tárgyalják a virtuális és fizikai közösségek viszonyát. A legtöbb szerző ugyanis a virtuális és fizikai közösségek közötti különbségek érzékeltetésekor a Tönnies-féle Gemeinschaft-Gesellschaft fogalmi sémát alkalmazza, és továbbra is az adott helyen megvalósuló személyközi kapcsolatok jelentőségét hangsúlyozza a virtuális emberi viszonyoktól világosan elkülönülő valós közösségek kialakulása és fennmaradása szempontjából. Conrad M. Arensberg és Solon T. Kimball például a közösségkritériumok áttekintésekor a közösségek életét meghatározó társadalmi forma és viselkedésminták mellett kiemelt jelentőséget tulajdonítanak a közös emberi környezetnek is.² Hasonló módon közelíti meg Irwin T. Sanders is a valós közösségek ismérveit akkor, amikor közösség-meghatározásában a közös életmód és társadalmi szisztéma mellett fontos szerepet tulajdonít a közös élettérnek és térbeli egységnek is.³Marcia P. Effrat pedig arról ír *Approaches to Community* című tanulmányában, hogy a valódi közösségek voltaképpen olyan, a szolidaritás más és más intézményeivel rendelkező csoportok, amelyeket az adott helyen megvalósuló informális személyközi viszonyok folyamatos kölcsönhatása jellemez.⁴

A fizikai helyhez kötöttséget alapnak tekintő közösségfelfogás tehát annak a Tönnies nevével fémjelzett törekvésnek a XX. századi gyümölcse, hogy a közvetett emberi interakciókra épülő, elvont formációnak tekintett társadalom és az adott helyen megvalósuló közvetlen emberi viszonyokat feltételező közösség fogalmát világosan elkülönítsék egymástól, és ezáltal elemezhetővé tegyék a két különböző típusú szerveződés viszonyát és kölcsönhatását a társadalmi folyamatok vizsgálatakor.

Az elektronikus kommunikáció térnyerésével mind erősebbé és meghatározóbbá váló virtuális közösségek azonban merőben új megvilágításba helyezték ezt a modernitás

¹ A fogalmi dichotómiával kapcsolatban lásd F. Tönnies: *Közösség és társadalom* Budapest: Gondolat Kiadó, 1983.

² Vö. C.M. Arensberg – S.T. Kimball: *Culture and Community*. New York: Harcourt, Brace, and World, 1965.

³ Vö. I.T. Sanders: *The Community: An Introduction to a Social System*. New York: Roland Press, 1966.

⁴ M.P. Effrat: „Approaches to Community: Conflicts and Complementarities”. In M.P. Effrat (szerk.): *The Community: Approaches and Applications*. London: Free Press, 1974, 1-32.

gondolkodásmódját jellemző közösségfelfogást és vele együtt természetesen a hely és a közösség viszonyával kapcsolatos képzetünket is. Igaz, az új kommunikációs technológiák használatával megszorodó virtuális közösségek és a közvetlen térbeli érintkezést feltételező fizikai közösségek viszonyát eleinte többen a Tönnies-féle dichotomikus felfogás jegyében határozták meg. Ennek háttérében pedig valószínűleg az a hagyományos közösségi formák iránti aggodalom rejlett, amit a virtuális közösségek látványos térnyerése váltott ki a szerzőkből. A virtuális közösségek e szerzők felfogásában olyan, a valós, pozitív entitásokként felfogott hagyományos közösségi formákat elfojtó, személytelen „közösségillúziók”, amelyeket fogalmilag is világosan el kell különíteni a valós közösségi formációktól.⁵ Így ahogy Tönnies a közösséget és a társadalmat egymástól lényegileg különböző formáknak tekintette, a virtuális közösségek expanzióját aggódva figyelő teoretikusok számára is kézenfekvő megoldást jelentett a fizikai és virtuális közösségeket a társadalmi szerveződés egymást kölcsönösen kizáró formáiként meghatározni. A fizikai közösségek szemben a közösségiségnek csupán illúzióját kínáló virtuális közösségekkel a kölcsönös egymásra utaltság és szolidaritás valódi élményét nyújtják tagjaik számára. Olyan, a közös lakóhelyhez fűződő érzelmi kötelékek jellemzik őket, amelyeket az újonnan megjelenő virtuális közösségek soha sem biztosíthatnak tagjaik számára. Így a közösséghez való tartozásból fakadó és az egyes ember cselekedeteit meghatározó erőforrásról is kizárólag a fizikai közösségek esetében beszélhetünk. Ezt az erőforrást nevezzük a Pierre Bourdieu által bevezetett és James S. Coleman írásaiban népszerűvé tett kifejezéssel, társadalmi tőkének.⁶ A társadalmi tőke tehát olyan cselekvési erőforrás, amelyet a csoporthoz való tartozásból, az adott közösség tagjai közötti kapcsolatból fakad, és amely ily módon a társadalmi struktúra bevezetését jelenti az egyéni racionális döntések paradigmájába. Coleman meghatározásában ennek az erőforrásnak három alaptípusa érvényesül a valós közösségeken belül: a társadalmi környezet megbízhatóságán alapuló kötelezettségek/elvárások, az adott társadalmi struktúra képessége az információk biztosítására, illetve a szankciókkal megerősített közösségi normák. Coleman például az utóbbi erőforrások kapcsán azt hangsúlyozza, hogy a negatív külső hatásokat korlátozó normák megjelenésének feltétele a társadalmi kapcsolatok zártsága, és a szankciók is csak akkor lehetnek hatásosak, ha a cselekvő környezetében lévő aktorok között

⁵ Ezzel a megközelítési móddal kapcsolatban lásd B. Kolko-E. Reid: „Dissolution and Fragmentation: Problems in Online Communities”. In S.G. Jones (szerk.): *Cybersociety 2.0*. Thousand Oak, CA: Sage, s, , 1998, 217-228.

⁶ Lásd P. Bourdieu: „Le capital social” *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 31, 1980, 2-3; J.S Coleman: „Social Capital in the Creation of Human Capital”. *American Journal of Sociology*, 1988/ 94, 95-120.

közvetlen kapcsolat jött létre. A zárt társadalmi struktúra egyúttal a nagyfokú közösségi bizalom feltétele is.

Coleman meghatározásában tehát a társadalmi tőke fogalma még erősen kötődik a hagyományos, fizikai közösségek által nyújtott közvetlen emberi viszonyokhoz. És nincs ezzel másképp a kérdéskör másik nagy teoretikusa, Robert D. Putnam sem, aki „a kölcsönös előnyök jegyében megvalósuló társadalmi koordinációt és együttműködést elősegítő” társadalmi tőke működésének feltételeiként a társadalmi kapcsolathálókon alapuló információáramlást, a közösségi fejlődést, versenyképességet, a kollektív cselekvést és társadalmi együttműködést, illetve a kollektív közösségi tudatot, szolidaritást emeli ki.⁷ Ezek a feltételek azonban Putnam felfogásában elsősorban a fizikai közösségekre jellemző formális és informális kapcsolati rendszereken (család, baráti társaság, klub stb.) belül teljesülnek. Mindez azért is érdekes, mert Putnam már az internet hatásait elemezve veszi górcső alá a társadalmi tőke fogalmát. Vagyis az újonnan születő virtuális közösségek irányából mutat rá arra az internet hatásában rejlő ellentmondásra, hogy amíg az új kommunikációs technológia elvben hozzájárulhat a közös érdeklődésen alapuló új közösségek kialakulásához, valójában társadalmilag éppúgy izolálja egymástól az embereket, mint a televízió.

A társadalmi tőke fenti meghatározásait tehát a hagyományos, fizikai közösségi formák iránti aggodalom hatja át, amely szükségszerűen vonja maga után azt az általános vélekedést, hogy az internet és mobiltelefon használatával kialakuló virtuális csoportok nem kínálnak tagjaik számára a közösségi létből fakadó cselekvési erőforrást. Más szóval, ezek a csoportok nem valódi közösségek. Esetükben a *közösség* szó használata pusztán metaforikus tartalmú. Társadalmi jelentőségük minimális, létrejöttük többnyire véletlenszerű, nem járulnak hozzá semmilyen közösségi identitás kialakulásához. Ehelyett az internetes csoportokhoz csatlakozók olyan felvett szerepekben kommunikálnak a csoport többi tagjával, amelyek rendeltetése épp a valódi identitás (származás, kor, nem, iskolai végzettség stb.) elrejtése. A kollektív felelősség, a közös identitáskeresés és kölcsönös kötelezettségvállalás hiánya miatt ezekre az „álközösségeként” működő csoportokra, miként arra Steve Jones is felhívja a figyelmet, megtévesztő lehet a közösség-metaforát alkalmazni.⁸

Ez a virtuális közösségekkel kapcsolatos felfogás máig tartja magát a szociológiában és a kommunikációtudományban, holott a 90-es évek közepén már megjelentek olyan munkák is, amelyek a szkeptikus megközelítéssel szemben valódi közösségeként határozzák meg az

⁷ Lásd R. D. Putnam: *Bowling Alone: The Collapse and Revival of the American Community*. New York: Simon and Schuster, 2000, 66.

⁸ S.G. Jones: „Understanding Community in the Information Age” In P. Mayer (szerk.): *Computer Media and Communication*. New York: Oxford University Press, 1999, 219-240.

újonnan születő közösségi formákat. Howard Rheingold például már egyértelműen közösségeknek tekinti azokat az internethasználat során megszülető csoportokat, amelyeket közös érdeklődési kör mentén tetszőleges számú egyén alakít ki saját választása nyomán.⁹ Az ilyen csoportok esetében ugyanis éppúgy kimutathatók a valódi közösség ismérvei (közös cél, az azonosság és az összetartozás érzése, belső normák, szabályok stb.), mint a fizikai közösségek esetében. Belső rituálékkal, önálló, sajátos kifejezőmódokkal rendelkeznek, amelyek meghatározzák a közösségi információáramlást. Azaz ezek az online vagy virtuális közösségek is osztoznak a társadalmi tőkében, miközben széles körű közösségi bekapcsolódási lehetőséget és kölcsönhatást kínálnak az internetezők számára a virtuális térben. Olyan nyitott és széleskörűen hozzáférhető társadalmi hálózatok, amelyek esetében a fizikai közösségekhez képest szélesebb skálán érvényesül a bizalom és a társadalmi tőke. Ennek eredményeként pedig, miként arra Rheingold egy 2002-ben megjelent könyvében is felhívja a figyelmet, olyan hatékonysággal tudnak szélesebb skálájú érdekközösségeket aktivizálni, ahogy arra a térben és időben korlátozott, fizikai közösségek soha sem lennének képesek.¹⁰ Hasonló megállapításra jut Thomas Lindlof és Milton Schatzer is, akik az internet használat nyomán születő virtuális közösségeket olyan közösségekként határozzák meg, amelyeket hasonló érdeklődésű emberek tudatosan hoznak létre valamilyen konkrét téma jegyében.¹¹ A közösségiség alapja ebben a megközelítésben is egy széleskörű bizalmon alapuló, motivált és interaktív kommunikációs tevékenység, ami a virtuális csoportokat valódi közösségekké teszi.

Bár Rheingoldék virtuális közösségek alatt elsősorban az internetes online fórumokhoz köthető közösségi formákat értik, mára világossá vált, hogy a mobiltelefonálás, de SMS és e-mail üzenetváltás során is születhetnek közösségekként működő csoportok. Az ilyen közösségek tagjai a közös érdeklődés mentén térbeli kötöttségektől függetlenül kerülnek kapcsolatba egymással, hogy, miként Craig J. Calhoun sugallja a virtuális közösségekről adott meghatározásában, bizonyos információkban, elképzelésekben, érzésekben, kívánságokban osztozzanak egymással.¹² Ezek a közösségi viszonyok átszövik az internetező, mobiltelefonáló ember mindennapi kommunikációs kapcsolatait, aki ezáltal mindinkább a virtuális közösségek kölcsönhatása mentén szerveződő hálózati társadalom tagjaként gondolkodik és

⁹ Vö. H. Rheingold: *The VirtualCommunity: Homesteading on theElectronicFrontier*. MA:Addison Wesley, Reading, 1993.

¹⁰ H. Rheingold: *Smarts Mobs*. Cambridge: Perseus, 2002.

¹¹ T.R. Lindlof - J. Schatzer: „Media Ethnography in VirtualSpace: Strategies, Limits and Possibilities”. *Journal of Broadcasting and Electronic Media*, 1998/ 42(2), 170-189.

¹² Vö. C.J. Calhoun: „VirtualCommunity”. In C.J. Calhoun (szerk.): *Dictionary of the SocialSciences*. Oxford: Oxford University Press, 2002. <http://www.oxfordreference.com/views/ENTRY.html?sibview=Main&entry=t104.001764>.

viselkedik. Az új közösségi formák nemhogy gyengítenék, de erősítik is a virtuális és fizikai kapcsolatai révén behálózott ember fizikai közösségeken belül kialakult érzelmi, társadalmi kötődéseit. Sőt a fizikailag egymástól elkülönülten élő emberek számára egyöntetűen elfogadott közösségi normákat, értékeket kínáló virtuális közösség bizonyos értelemben kiterjedt társadalmi viszonyrendszert feltételező elsődleges kötelékek metaforájává is vált. Léte így mindinkább elhalványítja a társadalom (Gesellschaft) és közösség (Gemeinschaft) fogalma között húzódó határokat. Rendeltetése ebből adódóan, miként arra James E. Katz és Ronald E. Rice is felhívja a figyelmet, hogy lebontsa azokat a falakat, amelyeket a fizikai közösségek emeltek a kultúrák, nemek, etnikai csoportok vagy a földrajzi helyek, helyszínek között.¹³ A virtuális közösségi viszonyok kialakításakor a közösség tagjai a meggyőződésüknek, attitűdjeiknek leginkább megfelelő módon képesek megjeleníteni identitásukat, vélekedéseiket, a közösséggel kapcsolatos elvárásaikat. Más szóval, amíg a fizikai közösségek a közösségek tagjai által egyöntetűen elfogadott társadalmi és fizikai (térbeli) határvonalak mentén szerveződnek, addig a virtuális közösségek a közösségek tagjai által egyöntetűen elfogadott társadalmi gyakorlaton és a közös érdeklődési körön alapulnak.

A virtuális közösségek tehát éppúgy megfelelnek a közösségekkel kapcsolatos elvárásoknak, mint a fizikai közösségek, de virtuális jellegükből adódóan tagjaik fizikai jelenléte nélkül válnak valódi közösségekké. Az internetezők, mobiltelefon használók meghatározott érdeklődési kör mentén szerveződő virtuális csoportjait közösségeknek tekintő elméletek tehát alapvetően változtatják meg a közösség és hely viszonyával kapcsolatos hagyományos felfogást. Az elmélet képviselői szerint ugyanis már a térbeli érintkezés, a fizikai jelenlét, a közös helyen megvalósuló személyközi kapcsolatok nélkül is szerveződhetnek valódi közösségek. Miként arra Barry Wellman és Milena Gulia *Net Surfers don't Ride Alone* című írásukban rámutatnak, az információ korában a közösség meghatározásakor a térbeli alapokról a társadalmi hálózat kínálja alapokra helyeződik át a hangsúly.¹⁴ Wellman és Gulia szerint csak akkor érthetjük meg, hogy a virtuális csoportok miért tekinthetők közösségeknek, ha újraértelmezzük magának a közösségnek a fogalmát. Ennek során pedig akkor járunk el helyesen, ha a korábbi „idealizált” közösségértelmezésektől eltávolodva a közösséget mindenekelőtt individuumok társadalmi hálózataként, azaz egyfajta személyes viszonyrendszerként fogjuk fel. Csak így tudjuk ugyanis megragadni a közösségi kötődések lényegét egy nem a fizikai közelségen alapuló

¹³ Lásd J.E. Katz – R.E. Rice: *Social Consequences of Internet Use*. Cambridge: MIT Press, 2002.

¹⁴ B. Wellman – M. Gulia: „Net Surfers don't ride alone: Virtual Community as Community”. In B. Wellman (szerk.): *Networks in the Global Village*. CO: Westview Press, Boulder, 1999, 331-367.

csoporthoz. Egy olyan csoportban, amely tehát a fizikai közösségekhez hasonlóan maga is közösségként működik annak ellenére, hogy nem már jellemzőek rá azok a hagyományos kötelezők, amelyek a családi, rokonsági, szomszédsági viszonyokra és más primer csoportokra épülő közösségeket tartják össze. Ha viszont a közösséget individuumok térbeli korlátokat nem ismerő társadalmi hálózataként fogjuk fel, szükségtelen külön virtuális és fizikai közösségekről beszélnünk. Csak egyféle közösség létezik, amely éppúgy létrejöhet a virtuális médiatérben, mint az egymással fizikai kapcsolatba kerülő emberek alkotta primer csoportokon belül.

Wellman és Gulia ebből a felismerésből kiindulva bírálja Rheingold virtuális közösségekkel kapcsolatos meghatározását is, ami a virtuális és fizikai közösségeket egymástól elkülönülő realitásokként kezeli. A közösségről alkotott fogalmunkat, vélik Wellmanék, ugyanis kizárólag ennek a két realitásnak az egyesítésével érthetjük meg. A társadalmi hálózat fogalma immár megkerülhetetlenné vált a kommunikáció közösségépítő szerepével kapcsolatos modellek megalkotásakor. Szemben a hagyományos társadalom-közösség modellek kínálta képpel, az információ korában a virtuális társadalmi hálózatokba való bekapcsolódás nem vonja maga után a valós közösségi viszonyok feladását. Sőt mi több, az internetezés, mobiltelefonálás teremtette kommunikációs kapcsolatok kiegészíthetik és ki is terjeszthetik a hagyományosnak tekintett, fizikai közösségek viszonyrendszerét. Anita Blanchard és Tom Horan szerint a társadalmi tőke növekedését vonja maga után, amikor az elektronikus technológiák használatával mind nagyobb számban megjelenő virtuális közösségek kiszélesítik a fizikai közösségek határait.¹⁵Vagyis az információk gyors és széleskörű cseréjére épülő, közös érdeklődési körön alapuló virtuális közösségek megjelenése társadalmi tőke növekedését vonja maga után a velük kapcsolatba kerülő fizikai közösségekben is.

Márpedig ha az új kommunikációs technológiák használata a társadalmi viszonyokat kiterjesztő és megerősítő virtuális közösségek révén a társadalmi tőke növekedéséhez vezet, akkor a hozzájuk köthető új közösségi formákra is érvényeseknek kell lenniük a társadalmi tőke azon alaptípusainak, amelyekre Coleman és Putnam is felhívták a figyelmet. S valóban, napjainkban egyre több látványos és kevésbé látványos példát találunk a virtuális közösségekben rejlő cselekvési erőforrásokra. A napi híradások például mind több olyan nemzeti és nemzetközi mozgalomról tudósítanak, melyek kiindulópontját az internetes közösségi kommunikáció jelenti. Ma már politikai, kulturális, vallási események sora kötődik

¹⁵A. Blanchard – T. Horan: „Virtual Community and Social Capital”. In G.D.Garson (szerk.): *Social Dimensions of Information Technologies*. Washington: The Aspen Institute, 2000, 6-22.

az egymással online információcsere révén kapcsolatba kerülő emberek virtuális csoportjaihoz. Gondoljunk például az észak-afrikai iszlám forradalmi hullám és az internetes iszlám közösségek kapcsolatára, vagy az egyre komolyabb politikai tényezővé váló „Egymillióan...” internetes mozgalmakra! Kampányaik megtervezésekor a pártok, kulturális és vallási csoportok ma már megkerülhetetlen tényezőként veszik figyelembe az internetes csoportokra jellemző jelentős társadalmi tőkét, a virtuális közösségekben rejlő cselekvési erőforrásokat.

Katz és Rice már idézett munkájukban nem véletlenül jutnak arra a megállapításra, hogy a rendszeres internethasználók sokkal nagyobb valószínűséggel kapcsolódnak be a politikai eseményekbe, különböző közösségi szerveződésekbe, mint azok akik ritkán vagy egyáltalán nem kommunikálnak az interneten.¹⁶ Hasonló következtetésre jutnak 2010-ben megjelent, *Internet and Community* című tanulmányukban Haythornthwaite és Kendall is, akik a virtuális közösségek által megerősített fizikai közösségeket tekintik a legjobb közösségi formáknak hangsúlyozva, hogy az információ korában az online kommunikációs viszonyok nem csupán pozitív hatást gyakorolnak a fizikai, helyalapú közösségekre, de az online kommunikáció és az offline világ csak egymással kölcsönhatásban válhatnak a közösségépítő tényezővé.¹⁷ És ezen az állásponton van Amitai Etzioni is, aki *The Monochrome Society* című, nagy hatású munkájában azt hangsúlyozza, hogy bár az elektronikusan mediatizált kommunikáció jelentős mértékben kiszélesíti azok körét, akikkel folyamatos kommunikációs kapcsolatba kerülhetünk, egyúttal meg is erősíti és újra is építi a hagyományos közösségi formákat.¹⁸

Ha tehát a virtuális közösségek esetében is felfedezhetők a közösségeket jellemző cselekvési erőforrások, akkor túl azon, hogy szükségtelen féltenünk a hagyományos, fizikai közösségeket az elektronikusan mediatizált kommunikációtól, egyre kevésbé indokolt a virtuális és fizikai közösségekről mint egymástól lényegileg különböző szerveződésekről beszélnünk. Az információs technológiák használatához kötődő hálózottság révén az individuumok számára ezeknek a közösségeknek a határai egyre kevésbé érzékelhetőek. Az egymással a közvetített kommunikáció különböző technológiai révén kapcsolatba kerülő emberek önértelmezésének és közösségi szerepeinek végső viszonyítási keretévé a napi információcsere révén kialakuló hálózati társadalom válik. Az elektronikusan kommunikáló ember fizikai, konkrét helyhez kötött, közvetlen emberi viszonyait, offline társadalmi helyét

¹⁶ J.E. Katz – R.E. Rice: *Social Consequences of Internet Use*. Id. kiad.

¹⁷ C. Haythornthwaite – L. Kendall: „Internet and Community.” *American Behavioral Scientist*, 2010/ 53 (8), 1083-1094.

¹⁸ A. Etzioni: *The Monochrome Society*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001.

és kapcsolatait mindinkább egy információközpontú társadalmi hálózat részeként ítéli meg. Ez a társadalmi hálózat ily módon válhat egyetlen nagy, a globális és lokális kötődéseket egyaránt megjelenítő, mediatizált közösséggé, amelynek szervezőelve a hatékony információcsere szabályainak egyöntetű elfogadása és alkalmazása.

2. Egyén és közösség viszonya a hálózati társadalomban

Az elektronikusan közvetített kommunikáció tehát sokrészűvé és személyessé teszi közösségfogalmunkat, s megváltoztatja a hagyományos közösségi formákhoz köthető rögzített, stabil identitásról alkotott képzetünket. Az új kommunikációs technológiák használata ugyanis az én „telítődésével” jár együtt, ami annyit jelent, hogy a hálózati társadalom tagjai képesek valamennyi lehetséges identitásukat befogadni, és ebben már nem korlátozza őket egy, a hagyományos közösségi formákat jellemző, adott helyhez kötött azonosságtudat. Mindez pedig az én fogalmának azt az új, viszonyközpontú megközelítését vonja maga után, amit a főként a mobiltelefonok használatának pszichológiai hatásait vizsgáló Kenneth J. Gergen szorgalmaz *Self and Community in the New Floating Worlds* című tanulmányában.¹⁹

Gergen szerint az új kommunikációs technológiák használata a „kapcsolati létezés” új formáinak kialakulásával „teljes mértékig aláássa a kötött én fogalmát”.²⁰ A hálózati társadalomban a különböző közösségi formák között szabadon vándorló ember újabb és újabb érzelmi kötelekeket képes kialakítani a fizikai közösségeket jellemző közvetlen társadalmi kötődései mellett. A mediatizált kommunikáció különböző technológiáit alkalmazó ember identitása így képlékennyé válik, a különböző társadalmi kontextusokban „kaméleon-szerűen” változik. Egyre bizonytalanabb vállalkozássá válik egy ember valódi énjének, egy stabil „énmagnak” a meghatározása. A globális társadalmi hálózat tagjává váló ember számos kapcsolat, értékrend, vágy és vélekedés iránt kötelezi el magát, miközben közösségről közösségre vándorol televíziózás, internetezés vagy éppen mobiltelefonálás közben. Egyetérthetünk tehát Gergennel abban, hogy az információ korában a kötött, központi én képze mindinkább felbomlik, és átadja helyét a kapcsolati én fogalmának. És abban is, hogy ez a folyamat az ún. dialogikus technológiák, az internet és mindenekelőtt a mobiltelefon mind gyakoribb használatával gyorsul fel igazán. A mobiltelefon révén a viszonyok hálózata

¹⁹ K. J. Gergen: *Self and Community in the New Floating Worlds*. In K. Nyíri (szerk.): *Mobile Democracy: Essays on Society, Self and Politics*. Vienna: Passagen Verlag, 2003, 103-114.

²⁰ Uo., 110.

„mindig kéznél van”, írja Gergen, a telefon mint tárgy így a „kapcsolati kötélek egyfajta ikonjává válik”.²¹ A mobiltelefon egy olyan „terelőlemez” jelent használója számára, amely révén kötöttségek nélkül tud nap mint nap választani az egymással versengő csoportok (család, baráti kör, munkahelyi kollégák stb.) közül. A mobil kommunikáció a különböző közösségek között vándorló ember számára megteremt a többszörös lojalitás élményét.

Anélkül, hogy véglegesen elkötelezné magát valamely közösségi forma mellett, a növekvő mobilitás révén tehát bárki képes lehet szolidárisan kommunikálni bármely általa választott csoporttal. Más szóval, az a modern ember közösségi kötődéseit meghatározó törekvés, hogy egy-egy közösségi magra összpontosítva lezárja közvetlen társadalmi viszonyai hálózatát, egyre kevésbé érvényesül az új kommunikációs technológiák korában. A hálózati társadalom emberének egyéniségét a hibrid (virtuális-fizikai) kommunikációs közösségekben betöltött szerepei határozzák meg. E kölcsönhatások nyomán olyan instabil, képlékeny, állandóan változó közösségi formák születnek a hálózati társadalomban, amelyeket Michel Maffesoli találóan „új törzsek”-nek nevez.²² Ezek a „törzsek” úgy biztosítják az én számára a „sokoldalúvá” válás, az újabb és újabb közösségi szerepek kívánta gyors átalakulás lehetőségét, hogy ezzel az individuum egyúttal egy széleskörű társadalmi hálózat részévé is válik.

Az elektronikusan kommunikáló ember összetett, többretegű identitásából táplálkozó közösségképzet tehát a társadalmi-közösségi, virtuális-fizikai megkülönböztetéseken alapuló közösségfogalom felülvizsgálatára sarkall bennünket. Erre az igényre hívja fel a figyelmet Herbert Hrahovec az elektronikusan kommunikáló ember „közvetített jelenlétéről” írt munkájában: „Az eredményeket jól ismerjük: a telefon, a rádió, a tévé és az internet egyfajta szemiotikai globalizációt kínálnak, azaz olyan szimbólumrendszereket, amelyekre már nem érvényesek a hagyományos beszéd, írás és nyomtatás korlátai.”²³ A közösségfogalom újragondolását sürgeti Nicola Green is, aki elsősorban a mobilkommunikáció hatásait vizsgálva veti fel egy, a hagyományostól eltérő meghatározás lehetőségét: „Az internethez és a „virtuális” közösségekhez hasonlóan a „mobilközösségek” értelmezésének is túl kell lépnie a „közösségek mint érdekcsoportok” fogalmán (amely csoportok alapja a megtestesített liberális egyén autenticitása és „joga a magánszférához”), sőt a „közösségek mint személyközi és közös helyen kialakuló kapcsolatok” hagyományos szociológiai fogalmán is

²¹ Uo., 111.

²² Lásd M. Maffesoli: *The Time of the Tribes: The Decline of Individualism in Mass Societies* London: Sage, 1996.

²³ H. Hrahovec: „Mediated Presence”. In K. Nyíri (szerk.): *Mobile Communication: Essays on Cognition and Community*. Vienna: Passagen Verlag, 2003, 109.

(amely kapcsolatok alapját a rokonságon vagy azonos társadalmi csoporton belüli közvetlen kölcsönhatások jelentik). Ehelyett a „közösségek mint bizalmi folyamatok” fogalom felé kell elmozdulnunk (amely fogalom alapja a közvetett, személyközi, szervezeti bizonytalanság és kockázat kölcsönös, reciprok és ismételt kialakítása).”²⁴

A Green által sugallt közösség-felfogás – miként oly sok más értelmezési kísérlet – arra a tényre világít rá, hogy az elektronikus kommunikációs technológiák elterjedésével a közösséget egyre kevésbé tekintjük közvetlen személyközi kapcsolatok együttesének, és sokkal inkább közelítjük meg úgy, mint a közvetlen és közvetett emberi interakciókat egyaránt felölelő jelképes folyamatot. A mobiltelefonáló, internetező ember számára ugyanis a közösségi kötődések már egy, az egyént befogadó és a kommunikáció folyamatában állandóan változó viszonyrendszerben, egy folyamatként megélt társadalmi hálózatban alakulnak ki. S ez a mediatizált kommunikáció közegében formálódó sajátos, mediatizált közösségiség a maga dinamikus jellegéből adódóan már egyre kevésbé képes fenntartani a virtuális és fizikai közösségek között korábban húzódó, merev határvonalakat.

Mark Poster *What's the Matter with the Internet?* című könyvében a virtuális-fizikai megkülönböztetés helyett ezért egy egységes közösségfogalom bevezetését javasolja, amely révén az új kommunikációs technológiák által mediatizált közösségeket valós közösségeként közelíthetjük meg.²⁵ És ugyanebből a megfontolásból hangsúlyozza Manuel Castells is a virtuális és fizikai közösségek fogalmi szintézisének szükségességét a *The Information Age* című, nagyhatású munkájában.²⁶ E nélkül ugyanis képtelenek lennénk értelmezni a társadalmi hálózattal kapcsolatos mindennapi tapasztalatainkat. Más szóval, a társadalmi hálózat működésének megértéshez szükség van a fizikai és virtuális világban szerzett tapasztalataink egységesítésére, ami viszont elképzelhetetlen a fizikai és virtuális közösségekről alkotott fogalmainak szintézise nélkül. A valóságossá vált virtualitás kultúrájába léptünk, véli Castells, amelyben az tömegkommunikációs eszközök fejlődésével a tömegkommunikáció egyirányú kommunikációs gyakorlatát az új, interaktív, személyre szabott információ- és kultúráközvetítés veszi át. Az egyre jobb minőségű és egyre gyorsabb internetkapcsolatot biztosító új technológiák, az egyénre szabott műsorszórás formák mindennapi élménnyé teszik a fizikai és virtuális közösségekről kialakult képzeletünk szintézisét.

²⁴ N. Green: „Community Redefined: Privacy and Accountability”. In K. Nyíri (szerk.): *Mobile communication: Essays on Cognition and Community*. Id. kiad., 2003, 53.

²⁵ Vö. M. Poster: *What's the Matter with the Internet?* Minneapolis: University of Minnesota Press, MN, 2001.

²⁶ Vö. M. Castells: *The Information Age Vol. 1.: Rise of Network Society*. MA: Blackwell, Malden, 2000.

Az elektronikusan mediatizált kommunikáció eredményeként megszülető virtuális-fizikai hibrid közösségek a társadalmi tőke valamennyi típusával rendelkező, valós közösségi formák. S mint ilyenek, nyilvánvalóan hozzájárulnak a folyamatként megélt társadalmi hálózat működéséhez és megerősödéséhez. Az új társadalmi viszonyrendszer keretein belül a virtuális közösségek valós közösségekké válnak, a valós közösségi viszonyok ugyanakkor virtualizálódnak. Mediatizálódnak a közösségi formák és velük együtt a közösségről alkotott fogalmunk is, ami viszont egy minden eddiginél erősebb közösségiség kialakulásával jár együtt az elektronikusan kommunikáló emberek körében. Más szóval, a mediatizált vagy hibrid közösségek olyan erős közösségi kötelekeket feltételező, valós közösségi formák, amelyek egyetlen dinamikus, állandóan változó társadalmi hálózat keretében egyesítik a korábban virtuális és fizikai közösségekként működő csoportokat.

Ezekben a közösségekben a társadalmi tőke éppúgy jelen van, mint volt a hagyományos közösségi formákban, csak hogy ez a társadalmi tőke a közös érdeklődési körre visszavezethető erőteljes motiváción alapul. Ahogy arra Katz és Rice felhívja a figyelmet, a mediatizált közösségek tagjai éppúgy képesek fogalmat alkotni az önzetlenségen, szolidaritáson alapuló közösségiségről, mint a hagyományos, fizikai közösségek tagjai tudtak a modernitás korában.²⁷ Gondoljunk csak az interneten születő önszerveződő csoportokra, mentori programokra, karitatív szolgáltatásokra, etikai és politikai közösségekre! Nancy K. Baym nem véletlenül tekinti az elektronikusan közvetített kommunikáció általánosan elfogadott normarendszerét olyan „menedékeknek”, amely összehozza a hálózati társadalom közösségépítő tagjait.²⁸ S Etzioni is ebből a megfontolásból jut arra a megállapításra, hogy valós közösségek ma már nem elsősorban az adott helyen élő emberek mindennapi kommunikációs kölcsönhatásainak során, hanem más emberek értékorientált elérésének folyamatában az erkölcsiség és a megbízható kommunikációra való képesség jegyében születnek.²⁹

A fentiek mellett egyébként már csak azért is indokolt a mediatizált közösségek esetében társadalmi tőkéről beszélni, mert, ahogy arra Rheingold is rávilágít, a mediatizált közösségek szerveződésének lényegi mozzanatát jelentő tudásmegosztás és bizalom a társadalmi tőke egyik lényeges formája és erőforrása.³⁰ Sőt mi több ezek a közösségek bizonyos értelemben olyan ideális közösségekként is tekinthetők, amelyekben a

²⁷ J.E. Katz – R.E. Rice: *The Social Consequences of Internet Use*. Id. kiad., 199.

²⁸ N.K. Baym: „Emergence of Community in Computer Mediated Communication”. In S.G. Jones (szerk.): *Cybersociety: Computer Mediated Communication and Community*. Thousand Oaks, CA: Sage, 1995, 138-163.

²⁹ Lásd A. Etzioni: *The Monochrome Society*. Id. kiad.

³⁰ Vö. H. Rheingold: *Smarts Mobs*. Id. kiad.

kommunikációs viszonyokból fakadó közösségérzést felerősíti a tekintélyelvűség egyöntetű elutasítása, az egyenlőségen alapuló belső rend iránti nyitottság és a saját szabályok megalkotására való hajlam. Ennek az érzésnek az ereje abból fakad, véli Rheingold, hogy az elektronikusan kommunikáló ember esetében közösséghez való tartozás élménye együtt jár a közösségen belüli életmód és értékrend szabad megválasztásának tapasztalatával.

Az egyéni szabadság érzése által felerősített közösségi kötődések teszik tehát a mediatizált, hibrid közösségeket olyan ideális közösségi formákká, amelyek a Castells, Etzioni, Rheingold, Katz, Rice, Poster, Haythornthwaite vagy Kendall által sugallt módon teremtik meg a virtuális és fizikai közösségek szintézisét. Ezért akkor járunk el helyesen, sugallja Karen A. Cerulo, ha az információ korában a társadalmi interakciókat és a társadalmi kötődést a közösségi viszonyait szabadon szövögető egyének társadalmi együttműködéseként és az elektronikus diszkusziót folytató csoportokon belüli, sajátos érzelmi támogatásként fogjuk fel.³¹ Ez felel meg ugyanis leginkább az elektronikusan kommunikáló, a virtuális és fizikai közösségek határait egyre kevésbé észlelő ember mindennapi tapasztalatainak, életvezetésének. Erre a megállapításra jutnak Katz és munkatársai is a közvetített kommunikáció és a közösségfogalom kapcsolatáról írt, átfogó munkájukban, azt hangsúlyozva, hogy ezt a szintézist napjainkban leginkább a mobilkommunikáció testesíti meg.³²

A mediatizált közösségek korában tehát a hatékony és gyors információáramlás, közös érdeklődés, nyitottság és bizalom alapuló közösségválasztás lehetőségének egyöntetű elfogadása válik közösségformáló tényezővé. A mediatizált, hibrid közösség a közvetített kommunikáció régi és új eszközeit használó emberek egyfajta bizalmi folyamatként megélt társadalmi hálózata. Az internetező, mobiltelefonáló ember a virtuális és fizikai kommunikációs szituációk és az ezekből táplálkozó közösségek határait újra és újra átlépve teszi a kommunikációs folyamatok által közvetítetté egyúttal saját közösségi viszonyait is. Ezek a közösségi viszonyok nem egy egymástól élesen elkülönülő virtuális és fizikai szférába tagolódva rendeződnek el, hanem egy, a virtuális és fizikai kapcsolatokat egyaránt felölelő társadalmi hálózat részeként formálják a közösségek tagjainak identitását. Az önmagát a különböző, egymásra ható közösségi szerepei által megérteni akaró egyén számára már ez a közösségként működő társadalmi hálózat jelenti az önértelmezés keretét.

³¹ K. Cerulo: „Reframing Sociological Concepts for a Brave New (Virtual?) World”. *Sociological Inquiry*, 1997/ 67 (1), 48-58.

³² J.E. Katz – R.E. Rice – S. Acord – K. Dasgupta – K. David: „Personal Mediated Communication and the Concept of Community in Theory and Practice”. In P. Kalb fleisch (szerk.): *Communication and Community. Communication Yearbook* 28. Erlbaum, Mahwah, 2004, 315-371.

Mások vele és kommunikációs szerepeivel kapcsolatos reakcióit már ebben a virtuális-fizikai, hibrid értelmezési keretben dolgozza fel és teszi énképe elemévé. Közösségi szerepeinek megítélése már ebben a viszonyrendszerben történik, csoporthoz való tartozásának élménye ebben a kapcsolati hálózatban válik valódi cselekvési erőforrássá.

